

УДК 811.163.2'373.43.45:811.163.2'374"19"
81'373.43.45:811.163.2'374"1944"
<https://doi.org/10.18485/novorecje.2024.6.10.2>

*Диана Благоева**

(Институт за български език, Българска академия на науките, София)

**ПУРИСТИЧНИ ПРАКТИКИ В БЪЛГАРСКАТА
ЛЕКСИКОГРАФИЯ ПРЕЗ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА
НА XX ВЕК
(ЗА „ЧУЖДИ ДУМИ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК“ ОТ
ИВ. Г. СЛАВЯНОВ)**

Новоречје, 2024, бр. 10.

В студията се разглежда единственият през XX в. опит за създаване на речник на българския език с пуристична насоченост – изданието през 1944 г. „Чужди думи в българския език“ с автор Иван Данчов (под псевдонима Ив. Г. Славянов). Описва се съставът на словника. Анализират се предложенията за заместване на ненужните заемки с домашни съответствия, сред които наред със стилистично неутрална лексика се откриват немалко диалектизми, архаизми, историзми или изкуствено създадени думи. Пуристичният подход в речника влиза в противоречие с проявяващите се в българското общество в края на междувоенния период нагласи за по-толерантно отношение към лексикалните елементи от чужд произход. Това обстоятелство, както и несполучливият характер на голяма част от предложените пуристични субституции са основната причина лексикографският проект на Ив. Данчов да не постигне желаните цели и да не окаже съществено влияние за отстраняване на чуждиците от речевата употреба. През втората половина на XX в. речникът е оценяван много критично от българските езиковеди и често е сочен като пример за краен пуризм и езиков шовинизъм. От съвременен гледище тези оценки би следвало да бъдат преразгледани, като се има предвид, че авторът на речника все пак не заема крайни позиции и се обявява срещу употребата само на тези чужди думи, за които има подходящи домашни съответствия.

Ключови думи: пуризм, лексикография, изкуствено създаване на нови думи, български език.

* d.blagoeva@ibl.bas.bg; ORCID 0000-0002-2616-2652.

1. Въведение

През 1944 г. в книгоиздателство „Стоян Атанасов“ в София¹ излиза от печат малък речник (в обем от 54 печатни страници) под заглавието „Чужди думи в българския език. Чуждици, заменени с хубави български думи“ (Славянов 1944). Автор (под псевдонима Ив. Г. Д. Славянов) е Иван Георгиев Данчов – един от двамата братя Данчови, известни български книжовници, културни дейци и лексикографи, познати на широката общественост най-вече като създатели на популярната и до днес „Българска енциклопедия“ (София, Книгоиздателство „Ст. Атанасов“, 1936. 1720 стр.).¹ „Чужди думи в българския език“ е самостоятелно издание (но със запазена оригинална номерация на страниците – от 139 до 192) на раздела „Излишни чуждици, които могат да се заменят с хубави български думи“, включен като приложение в публикувания през 1938 г. отново от издателство „Стоян Атанасов“ „Правописен речник на българския книжовен език“ от същия автор (Славянов 1938). Този речник е преиздаден без изменения през 1939 г., а през 1945 г. излиза негов вариант под заглавието „Правописен речник на българския книжовен език. Речник за правилно писане и говорене“, за автори на който (под псевдоним) са посочени Иван и Никола Данчови (Братя Славянови 1945). Новият вариант включва като приложение раздел „Речник на чуждици, заменени с хубави български думи“, чието съдържание съвпада с това на приложението към речника от 1938 г. и на самостоятелното издание от 1944 г.

По думите на Стоян Буров „Чужди думи в българския език“ от Иван Данчов е „много рядък и последен засега опит да се състави нещо като речник със „забранителен“, „непрепоръчителен“ характер на словника“ (Буров 2021: 274). В историята на българската лексикография опити за създаване на (притекстови или самостоятелни) речници с пуристична насоченост са познати от възрожденската епоха. Такива са речниковите приложения съответно към „Болгарска граматика“ (1835) от Неофит Рилски – азбучен списък на 220 думи, озаглавен „Речи Турски и няколко Гречески, които са во употребление на сегашното време в сичката Болгария, истолкувани по възможности с равнозначеностелни Славянски, или Русийски“, и към „Първичка българска граматика“ (1844) от Иван Богоров –

¹ Иван Данчов (1888 – 1960) е виден български интелектуалец от периода преди и след Втората световна война. Получава филологическо образование в Университета на Лотарингия в гр. Нанси, Франция. Дългогодишен служител и дипломат в Министерството на външните работи. Занимава се също така с лексикография и езикова култура. Изчерпателни биографични данни за двамата братя, както и за техния баща – видния възрожденски и следосвобожденски деец, революционер и художник Георги Данчов – Зографина, представя Стоян Буров (2013а; 2013б; 2021).

„Словарник“ с 453 думи (турцизми и разговорни гърцизми), както и изданието през 1855 г. в Букурещ „Речник на думи турски и гръцки в езика българский“ от Михаил Павлев и Александър Живков с около 1500 заглавки. Както отбелязва Веса Кювлиева-Мишайкова (1997: 226), тези възрожденски опити са „подпомогнали процеса на изтласкване на значителен брой турцизми от новобългарския книжовен език“.

Като се изключат наблюденията на Стоян Буров (2013а; 2013б; 2021), досега изданието „Чужди думи в българския език“ на Иван Данчов остава встрани от вниманието на изследователите, проследяващи историята на българската лексикография. Този единствен през XX в. опит за създаване на диференциален речник на ненужните чужди думи („чуждиците“) в българския език следва да бъде по-обстойно проучен, което ще даде възможност да се прецени ефективността на приложения в него прескриптивен подход в борбата за лексикална чистота. На това обръща внимание и Стоян Буров, който определя обособяването на раздела „Излишни чуждици, които могат да се заменят с хубави български думи“ в рамките на правописния речник на Ив. Данчов от 1938 г. като „оригинално хрумване на автора, което подсказва и за твърдото отстояване на принципа за борба за чистота на езика“ (Буров 2021: 274). „Този раздел от речника заслужава отделно внимание, за да се провери колко все пак от чуждите думи, обявени от автора за чуждици, днес вече не са в активна употреба или дори са забравени от новите поколения, по каква причина – дали не заради архаизирането или изчезването на реалиите, или заради някакво осъзнато усещане за „чуждост“ на чуждиците“, изтъква изследователят (Буров 2021: 274). Тук ще се опитаме да потърсим отговор на този въпрос, като анализираме приложените в „Чужди думи в българския език“ методи на лексикографско описание. Преди да преминем към конкретния анализ, е необходимо да характеризираме накратко обществения и социолингвистичния контекст на създаването на речника (с акцент върху пуристичните обществени нагласи през четвъртото десетилетие на миналия век, когато е публикуван за първи път трудът).

2. Пуристични нагласи в българското общество в края на междувоенния период

Езиковият пуризм е сложно и многоаспектно явление, което е пряко обусловено от конкретната езикова ситуация и се проявява по специфичен начин в отделните страни и в отделните исторически периоди. В България пуристичната доктрина, или т.нар. „чистачество“, „езиково чистачество“, „езикочистачество“, се заражда в епохата на Възраждането, когато се формира българското национално самосъзнание и започва изграждането на новобългарския книжовен език. Тя продължава да се развива динамич-

но и през първата половина на XX в. Характерните особености на тази доктрина в отделните етапи на езиковия развой са изследвани от Моско Москов (1958; 1976), Русин Русинов (1984), Михаил Виденов (1986: 61–67) и други учени, като най-обстойни са проучванията на Надка Николова (2014; 2016 и др.) за възрожденската епоха и на Камелия Колева-Иванова (2017; 2019 и др.) за периода от Освобождението до Втората световна война. Тук ще обобщим накратко някои особености на пуристичните нагласи в края на междувоенния период, като се опираме основно на наблюденията и изводите на К. Колева-Иванова, представени в монографията „Българският пуризъм от Освобождението до Втората световна война (1878 – 1939 г.)“ (Колева-Иванова 2019).

Характерно е, че още през 20-те години на XX в. пуризмът „се прелива в движението за висока езикова култура“ (Колева-Иванова 2019: 16). Основни радатели за чистота на езика в междувоенния период продължават да бъдат представителите на интелектуалния елит на нацията – писатели, филолози, журналисти. Флагман на пуристичната доктрина е основаното през 1927 г. и просъществувало до 1943 г. филологическо списание „Родна реч“, редактирано от Стефан Младенов и Стефан Попвасилев (Русинов 1984: 306). С повишаване на образоваността на населението социалната база на книжовния език се разширява, което поражда необходимост от поддържането на редовни езиково-правописни рубрики и в други авторитетни периодични издания: литературни вестници и списания („Златорог“, „Съвременник“, „Литературен глас“, „Нова литература“) или ежедневници („Мир“). Проблемите на езиковата чистота се обсъждат широко в статии, дописки, читателски писма също на страниците на общия и на партийно ангажирания печат („Нови дни“, „Пряпорец“, „Отец Паисий“, „Зора“). В отношението към чуждите думи през този период се очертават две противоположни нагласи, които отразяват противоречията между старото и новото поколение във филологическите и литературните среди. Докато филолозите от по-старата генерация (в лицето главно на академиците Стефан Младенов и Александър Теодоров-Балан – най-изявените и авторитетни представители на пуристичното движение през първата половина на XX в.) продължават да ратуват за „очистване“ на езика от (ненужни) чужди лексикални елементи, новото поколение в българската езиковедска наука (представено от Стоян Романски, Стефан Илчев, Иван Леков и др.) „отхвърля насилието над езика и защитава правото на гражданство на средства с различен произход, което се оказва по-реалистичен подход към книжовен език с изградени норми, които са усвоени и одобрени от по-голямата част от културното общество“ (Колева-Иванова 2019: 215). Някои от пуристичните прояви в края на междувоенния период придобиват политическа и идеологическа окраска, свързана най-вече с разпространение-

то и насаждането на националистически и шовинистически идеи (Русинов 1984: 309; Андрейчин 1955: 101; Виденов 1986: 65). Въпреки това до крайни пуристични действия в повечето случаи не се стига. „Омразата към догматизма на водещия художественотворчески елит спомага за избягването на най-тясното шовинистично разбиране на чистотата на езика и предотвратява организирането на движение за краен ксенофобски тип пуризм“, изтъква К. Колева-Иванова (2019: 215).

3. Пуристични практики в речника „Чужди думи в българския език“

Публикуването на „Чужди думи в българския език“ от Иван Данчов е една от най-ярките прояви на пуризм в българската лексикография през първата половина на XX в. Както беше посочено, първоначално разработката излиза под формата на приложение към правописен речник², а през 1944 г. – и като неголям по обем самостоятелен речник. Авторът не е сметнал за нужно да снабди тези издания с предговор, затова заключения за залегналите в техните основи лексикографски принципи, както и за мотивите за едно или друго лексикографско решение може да се правят само по дедуктивен път. Самото заглавие на раздела „Излишни чуждици, които могат да се заменят с хубави български думи“ насочва към целта на съставянето на това речниково приложение: авторът е извършил подбор на чужди по произход лексикални елементи, за които преценява, че са ненужни и че употребата им е неепоръчителна, тъй като съществуват техни домашни съответствия, и предлага съответни пуристични субституции³.

В названието на раздела Ст. Буров (2021: 279) съзира „досадна тавтология“. В езиковедския дискурс до средата на XX век като „чуждици“ (противоположно на „своици“) обаче често се определят изобщо езиковите елементи (обикновено думи) от чужд произход. Ето какво отбелязва например Ал. Теодоров-Балан в своите „Български залиси“: „Чуждото в българския език ние наричаме чуждица, противно на домашното, за което също имаме дума своица. [...] „Чуждица“ е според българския речник и вся-

² Ст. Буров посочва с основание, че „обособяването на такъв раздел в рамките на един правописен речник е доста екстравагантна стъпка, защото в немалко случаи правописни главоболия създават именно чуждите думи. Ползвателите би трябвало, ако искат да проверят правописа на определена дума, да търсят думата или в предходната част, или в тази част, първо, защото те като ползватели на правописен речник не са длъжни да знаят дали думата е чужда, или домашна, и второ, защото те няма как да знаят дали авторът е сметнал дадената дума за имаща място в речника на българския език чужда дума, за да я търсят в предходния раздел, или за чуждица, за да я търсят при чуждиците“ (Буров 2021: 275).

³ За термина пуристична субституция, въведен от М. Гиърс, вж. Колева-Иванова 2019: 10 и цитираната там литература.

ка случайна примес в пшеница. Тъкмо в тоя смисъл са чуждици в един език примеси от друг език. А кой език на исторически народ е бил запазен от чуждици? Те са неотменни сетници от културни сношения между народи“ (Теодоров-Балан 1956: 110). Би могло да се приеме, че в термина „чуждица“ Ив. Данчов също е влагал по-широко съдържание – изобщо „чужда дума“.

Словникът на правописния речник от 1938 г. съдържа между 9500 и 10 000 заглавки (Буров 2021: 273). В приложението (и в самостоятелното му издание от 1944 г.) са включени около 2400 заглавни единици – основно думи, по-рядко – също съчетания, в които (поне) една от думите авторът смята за чужда:, например *кулминационна точка*, *каноническо право*. Към всяка от заглавките (както и към чуждите думи в словника на правописния речник) в скоби е посочен нейният произход чрез съкращенията лат. (латински), грц.⁴ (гръцки), тур. (турски), нем. (немски), рус. (руски) и пр. На места, вероятно по недоглеждане, произход не е посочен, например при *агарянин*, *безскрупулен*, *вандализъм*, *каноническо право*, *мимо*, *хомот*⁵. Не е ясно въз основа на какви източници е определян произходът на думите. В немалко случаи посочената от автора етимология се разминава с информацията от по-съвременните лексикографски трудове. Например Ив. Данчов смята *алушива* за румънска заемка, докато академичният „Речник на чуждите думи в българския език“ сочи произход от италиански през гръцки (Филипова-Байрова и др. 1982: 60).

В някои случаи се отбелязва, че заемането е извършено чрез език посредник: *мистериозен* (лат. от грц.), *оксижен* (фр. от грц.). Посочва се произход и на словообразователни компоненти в състава на хибридни образувания: *катадневен* (грц. + бълг.), *картография* (фр. + грц.), *прайскурант* (нем. + фр.). Това се отнася и за някои афикси като наставката *-джи(а)*: *ловджия* (бълг. + тур.). Така съществителното *ловджия* на практика е отнесено към чуждите думи и употребата му е определена като не-препоръчителна. Като чуждици се разглеждат и произведени на българска почва деривати от някои заемки: *безскрупулен*, *вертикален* (лат.), *задукули-*

⁴ На места съкращението е „гр.“.

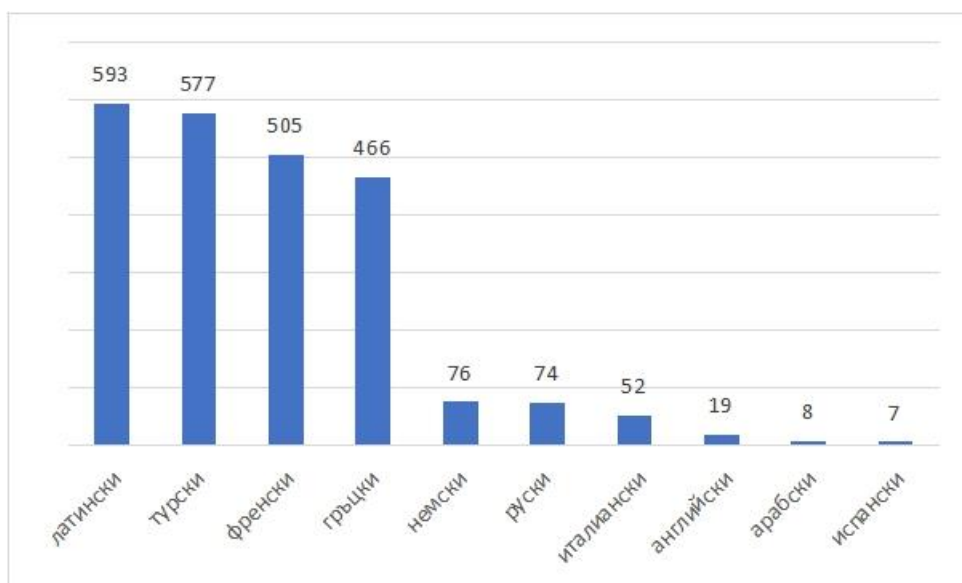
⁵ Вероятно Ив. Данчов смята *хомот* за турцизъм. Това виждане се споделя и от други езиковеди, съвременници на автора. Така например в езикова бележка под заглавие „За чуждите думи“, публикувана във в. „Литературен глас“, 1932, бр. 138, стр. 2, Стефан Илчев пише: „Множество бивши книжовни думи като *сахат*, *кундури*, *кюмбе*, *хомот*, *пусия* са вече непознати на новото поколение, а след 2 – 3 десетилетия ще оцелеят само в турските речници“. По данни от „Етимологически и правописен речник на българския език“ от Стефан Младенов (1941: 670) *хомот* е наследник на старобългарска дума с арио-алтайски етимон и със съответствия в немски, монголски. В съвременната българска етимологична лексикография думата се определя като домашна.

сен (от фр.), *коректност* (лат.), *кулминационна точка* (лат.⁶), *лоялност* (фр.), *морален* (лат.), *паралелен* (грц.).

Критериите за отнасяне на дадена дума към нежелателните заемки не са уточнени. Въпреки че заглавието на речника сочи, че включените в него чуждици са „заменени с хубави български думи“, далеч не всички от тях имат еднословни домашни съответствия. Поради това в много случаи пуристичната субституция в речника е описателен израз, на практика – кратко тълкувание: *бакенбарди* – *странични бради*, *бас* – *мъжки нисък глас*, *камериерка* – *стайна слугиня*, *конспект* – *сбито*, *прегледно изложение*, *лазарет* – *малка военна болница*, *летва* – *тясна дъска*, *лимфа* – *теле-сен сок*, *линолеум* – *подова мушама*, *мазгал* – *цепка в крепостна стена*, *манекен* – *кукла на човек*, *манкирам* – *избягвам от дълг*, *маркуч* – *гумено черво*. По описателен начин обаче може да бъде предадено значението и на всички чужди думи, които авторът е преценил като нужни и е включил в словника на правописния речник (например *ангросист*, *антрепозит*, *брошка*, *булевард*, *бульон*, *гилотина*, *гимнастика*, *гимназия*, *интервю*, *интернирам*, *интерпелация*, *инфлексия*, *котилъон*, *корсет*, *нафора*, *нахия* и пр.). Понякога пуристичната субституция също е чужда по произход дума. Например за *кана* (нем.) се предлага заместване с диалектната заемка от немски *шуле*, за *картоф* (нем.) – с диалектното *барабой* (от рум.), за *люс-тър* (фр.) – с *полилей* (грц.), за *митральоза* (фр.) – с *картечница* (от ит. през нем.), за *бакия* (тур.) – с *недобор* (рус.), за *софра* (тур.) – със *синия* (тур.), *паралия* (тур. или грц.), *трапеза* (грц.), за *литания* (грц.) – с *екте-ния* (грц.), за *чекрък* (тур.) – с *рудан* (грц.), за *кинжал* (татарски) – с *кама* (тур.), за *миндал* (грц.) – с *бадем* (от перс. през тур.), за *брани* (фр.) – с *отрасъл* (рус.), за *кайсия* (тур.) – със *зарзала* (от перс. през грц.), за *мама-лига* (рум.) – с *качамак* (тур.). Трудно може да се обясни защо думи като *автомат*, *амин*, *кинжал*, *литания*, *софра*, *катет*, *картоф* авторът приема за чуждици, докато други – като например *автомобил*, *алилуя*, *кама*, *екте-ния*, *синия*, *квадрат*, *барабой* – не. Очевидно преценката за това дали думата е нужна, или ненужна заемка, е субективна и се основава най-вече на езиковия усет на лексикографа.

Разпределението на включените в речника чуждици според посочения от автора произход е показано във Фигура 1. Освен лексеми от представените във фигурата езици в речника присъстват също три думи от еврейски, по две от маджарски (унгарски), холандски (нидерландски) и румънски, по една от татарски и португалски.

⁶ Посочената етимология се отнася за прилагателното в съчетанието, макар че това не е пояснено в речника.

Фигура 1. Разпределение на чуждиците в речника по произход

В процентно отношение разпределението на думите по произход е следното: от латински – 24,70%, от турски – 24,04%, от френски – 21,04%, от гръцки – 19,41%, от немски – 3,16%, от руски – 3,08%, от италиански – 2,16%, от английски – 0,79%, от арабски – 0,33%, от испански – 0,29%, от еврейски – 0,12%, от маджарски, холандски и румънски – 0,08%, от татарски и португалски – 0,04%. Без посочена етимология са 0,33% от заглавките.

Прави впечатление големият брой думи, определени от автора като латинизми. Всъщност тук нерядко се отнася не за преки латински заемки, а за думи с латински етимон, навлезли от съвременните западноевропейски езици, например *момент* (заето от нем. или фр.), *декрет*, *декларация*, *мораториум* (от фр.), *амортизация* (от нем.).

Предложено е заместване на чуждиците с еднословни домашни съответствия: *акцидентен* – *случаен*, *аматьор* – *любител*, *аморален* – *безнравствен*, *бродяга* – *скитник*, *вертикален* – *отвесен*, *визита* – *посещение*, *генеалогия* – *родословие*, *генезис* – *произход*, *генерация* – *поколение*, *дефанзивен* – *отбранителен*, *дефиниция* – *определение*, *експорт* – *износ*, *екстракт* – *извлек*, *корекция* – *поправка*, *куриозен* – *любопитен*, *локален* – *местен*, *медлен* – *бавен*, *менишество* – *малцинство*, *паралелен* – *успореден*, *пасажер* – *пътник*, *перманентен* – *постоянен*, *перфектен* – *съвършен*, *позитивен* – *положителен*, *позиция* – *положение*, *прескрипция* – *предписание*, *протекция* – *покровителство*, *пункт* – *точка*, *пунктуален* – *точен*, *реализирам* – *осъществявам*, *сепаративен* – *отцепнически*, *сервилност* –

раболение, сторонник – привърженик, угроза – заплаха, ровен – равнище, факултативен – незадължителен. При липса на съответна домашна дума се привежда описателен израз, с който се пояснява семантиката на чуждицата: афера – заплетена работа, контингент – числен състав, кратер – устие на вулкан, креанси – търговски вземания, лазур – небесна синева, легитимация – свидетелство за самоличност, лекция – университетски урок, лъджа – минерална баня, топъл извор, маказ – стрелка на релси, мансарда – потонно помещение.

Като цяло прави впечатление добрият езиков усет на автора и детайлното познаване на синонимното богатство на езика. Както се вижда от приведените примери, в много случаи пуристичните субституции са подходящи и адекватни и от гледище на съвременната езикова норма. Не липсват обаче и някои неточности при избора на домашното съответствие или при поясняване на значението на чуждата дума: *абсцес – цирей, амнистия – всеопрощение, атлет – борец, здравеняк, кондуктор – водител, конституция – устав, минирам – подкопавам, концесия – отстъпване, отстъпка, коректност – благоприличие, куфар – пътна чанта, лавина – прясна, манто – женско наметало, пилот – кормчия, таблица – списък, тумор – оток, подутост, сконфуза – изоблича, филология – езикознание, шампион – борец. Това личи особено ясно, когато една и съща домашна дума се предлага за заместване на различни по значение чуждици, например *гърлобол* вместо *ангина* и *круп*, *борец* вместо *атлет* и *шампион*, *поприще* вместо *арена* и *стадион*, *скитник* вместо *бедуин* и *бродяга*, *ходник* вместо *коридор* и *кулоар*. Понякога чуждицата и предложеният неин заместител са стилистично разнородни, което също поставя под съмнение уместността на направените предложения за субституция: *агломерация – сбирщина, агония – бране душа, котерия – пасмина, тайфа*.*

Като несполучлив трябва да се оцени изборът на архаизми, старинни думи или историзми за заместници на чуждици с активна употреба: *бързоход* вместо *куриер*, *велможа*, *болярин* вместо *магнат*, *друголюбие* вместо *алтруизъм*, *костник* вместо *скелет*, *поприще*, *ристилище* вместо *арена*, *притезание* вместо *претенция*, *старей*, *старейшина* вместо *доайен*, *стъгда* вместо *мегдан*. Това се отнася и за предложеното възобновяване на някои забравени калки, които са били в употреба през възрожденския период, но не са успели да се наложат: *звездагадание* вместо *астрология*, *здравословие* вместо *хигиена*, *любословие* вместо *филология*, *числителница* вместо *аритметика*, *цветословие* вместо *антология*. Неубедителен е също опитът чуждиците да се заместват с диалектни или простонародни лексикални единици: *барабой* вместо *картоф*, *владало* вместо *тапия*, *гума* вместо *майтан*, *гъжва* вместо *чалма*, *мора* вместо *кошмар*, *недородица* вместо *неурожай*, *слин* вместо *мазол*, *сочиво* вместо *супа*, *сръка*, *похват*

вместо *маниер*, *трем* вместо *зала*, *тугин* вместо *ябанджия*, *чипак*, *късаче* вместо *елек*, *елече*. Показателно е, че повечето от предлаганите като заместители диалектни или простонародни думи не присъстват в словника на правописния речник на Ив. Данчов от 1938 г., което дава основание да се мисли, че тяхната ненормативност се осъзнава от автора.

Стремежът да се ревитализира архаизирана лексика или да се въведат диалектни или простонародни лексикални единици за заместване на чуждоезикови заемки, е проява на етнографския тип пуризм, характерен най-вече за възрожденската епоха (Николова 2016). Нереалистично е да се очаква, че подобни пуристични интервенции биха дали резултат в средата на XX в. – при вече установени и стабилизирани лексикални норми и продължаващи интернационализационни и интелектуализационни процеси в речниковия състав. Това личи особено ясно, когато се предлага заместване на терминологична лексика с диалектни думи: *главуляк* вместо *капител*, *къжсел* вместо *конус*. По данни от „Речник на българския език“ (1993: 751) една от най-ранните писмени употреби на съществителното *конус* е в „Цариградски вестник“ от 1861 г. Терминът *капител* пък е регистриран лексикографски още през 1868 г. в „Словар француско-българско-турски за най-употребителните думи“ от Стефан Попов. Едва ли има рационални основания почти осем десетилетия след това да се правят опити за отстраняването на тези утвърдени термини за сметка на слабо познати диалектни думи.

За целите на пуристичното заместване авторът прибегва и до изкуствено създаване на думи, които обикновено са словообразователни калки (или полукалки) на чуждоезиков образец. Част от тях се откриват в по-ранни лексикографски източници, откъдето най-вероятно са заимствани: *тревник* вместо *хербарий* – възприето вероятно от „Френско-български речник“ на Иван Богоров (1869: 220); *далекоусет*⁷ – вместо *телепатия* – от правописния речник на Стоян Романски (1933: 554); *каменопис* вместо *литография*, *картопис* вместо *картография*, *малциновластие* вместо *олигархия*, *местопис* вместо *топография*, *планинопис* вместо *орография*, *прибирател* вместо *аквизитор*, *проветрител* вместо *вентилатор*, *саморъкопис* вместо *автограф*, *светословие* вместо *космология*, *светоописание* вместо *космография*, *слънцепис* вместо *хелиография*, *старинословие* вместо *палеология*, *топлиноносец* вместо *термофор* – от „Речник на чуждите думи“ на Стефан Младенов (1932). Както се вижда, най-голямо е съвпадението с изкуствено създадени думи от Стефан-Младеновия речник. Докаато обаче там тези калки се привеждат след заглавката с информативна цел (за което говори поставянето им в горни запетаи) – да се даде представа за

⁷ В речника на Ст. Младенов (1932: 509) – *далекоусещане*.

буквалното значење и словообразователната структура на чуждоезиковия образец, а речниковата статија содржи тълкување, коешто изјаснува семантиката на заемката (срв.: **аквизитор** ‘прибирател’ човек пратен да прибира пари, особено за друштвени и осигурителни вноски (Младенов 1932: 14), **космолџија** ‘светословие’ наука за съществувањето на света, дял од метафизиката (Младенов 1932: 282), то во речника на Иван Данчов те се веждат како домашно съответствие на чуждицата, т.е. како пуристична субституција: **аквизитор** (лат. – прибирател) (Славјанов 1944: 140), **космолџија** (грц. – светословие) (Славјанов 1944: 163).

При изборот на заместители на чуждиците авторът нередко си служи и със словотворчество. По наши набљуденија следните думи не се среќаат во писмената практика по времето на создавањето на речника, както и во поранни периоди, не се откриваат и во други лексикографски източници, поради коешто може да се смета, че са „изковани“ од самиот Иван Данчов: *богowladичество* вместо *теократија*, *възбуждач* вместо *агитатор*, *безазбучник* вместо *аналфabet*, *дребноглед*⁸ вместо *микроскоп*, *животознание* вместо *биологија*, *въздухопристанище* вместо *аеропорт*, *звукознание* вместо *акустика*, *земноводник* вместо *амфибија*, *изводителен* вместо *дедуктивен*, *излагалник* и *стъкленик* вместо *витрина*, *книговицница*⁹ вместо *библиотека*, *лъчeбранител* вместо *абажур*, *мислoзнание* вместо *логика*, *самодвижник*¹⁰ вместо *автомат*, *преварник* вместо *алабмик* ‘дестилатор’, *северополюсен* вместо *арктически*, *стискач* вместо *менгеме*, *сџотмерност* вместо *симетричност*, *третеец*¹¹ вместо *арбитър*, *търговашки* вместо *меркантилен*, *условка*¹² вместо *лозунг*, *църквоосновател*, *църкведарител* вместо *ктитор*, *човекомерие* вместо *антропометрија*.

Од дистанцијата на осемте десетилетија, делејачи ни од публикувањето на речника на Иван Данчов, можеме да проследиме сџдбата на думите, определени од авторот како непрепорџчителни за употреба чуждици. Набљуденијата покажуваат, че по-големата част од регистрираните во речника турцизми (и изобџо ориентализми) днес не са част од книжовната лексика. Повечето од тях са отпаднале од употреба (*аламбик*, *бујор*, *гаази*, *герчек*, *гем*, *гериз*, *гюмрук*, *гюндулук*, *давадџија*, *давија*, *дџелатин*, *дџелепин*, *дџереме*, *дјулум*, *кабахат*, *камбур*, *капија*, *кара*, *касаба*, *кезан*, *кемер*, *кемане*, *кеседџија*, *мухадџир*, *тазе*, *таин*, *тамахкјар*, *таслак*, *тевекелија*,

⁸ Во речника на Ст. Младенов (1932: 336) – *малкоглед*.

⁹ Думата *книговицница* се среќа во употреба през възрожденскиот период, но со различно значење: ‘книжнина, литература’.

¹⁰ Во речника на Ст. Младенов (1932: 5) – *самодвиг*.

¹¹ Универбат од *третейски сџдија* ‘член на третейски (т.е. арбитражен, помирителен) сџд’.

¹² Универбат од *условна дума*.

терекия, тикюрт, турфанда, тюрлия, усул, хайнаджия, харам, хата, хе-
кимин, хелбете, хесап, чабуджак, чалък, чапраишък, чейрек, чириш, чурук,
шоролопчия, шупелия, юк, юрнек). Други са запазени само на диалектно
равнище (бурия, галиба, джепане, егрек, зенгия, зарар, зехир, ихтибар, ка-
лъч, капладисвам, карпуз, каун, керевиз, киреч, хасър, чаир, чакмак, чал-
тък, чифчия, янлъш) или като част от просторечието (гавазин, дамга, да-
мла, даяк, джам, джигер, достлук, дюлгерин, зулум, калабалък, карар, ка-
рез, касатин, кескин, кеши, кирия, кираджия, коджа, колай, мурафет,
мухаджир). Трети са с характер на историзми (кадия, каймакамин, мюте-
сариф). Сред запазилите се в съвременната книжовна лексика турцизми са
някои стилистично неутрални думи (кадъна, казан, каймак, канап, кан-
тар, капак), както и някои лексеми с разговорен характер (кабардисвам,
кавга, кандисвам, кандърдисвам, каиш). Вече са отпаднали от употреба и
част от включените в речника гръцизми (алфабет, алфавита, болясвам,
калевра, калем, кир ‘господин’, лепра). Други гръцки заемки днес функци-
онират в диалектите (вапсвам, варка, дилаф, друм, калесвам, лахна, лизгар,
мерудия, миндал, молепсвам, прикя). Продължават да бъдат част от кни-
жовната лексика множество стилистично неутрални думи от гръцки про-
изход като автомат, автономия, агония, акробат, атлет, библиография,
библиотека, енергия, зона, идея, калиграфия, камина, разговорни като да-
скал, комат, мигар, отнасящи се към книжния лексикален пласт единици
като автократ, аналфабет, апология, енигма, термини като автаркия, ав-
токефален, аксиома, акустика, антитеза, асфиксия. Много от регистри-
раните в речника русизми също са излезли от употреба (безалаберен,
взятничество, вилазка, вистрел, всегда, занят, медлен, меншество, посил-
ка, предидуц, сторонник, уровень, чорт). Други руски заемки са активни и
днес (впоследствие, въобще, далновиден, данни, дуло, здание, картечница,
кирка, намек, нашествие, непонятен, уютен). По-голямата част от вклю-
чените в речника латинизми и западноевропеизми продължават да бъдат
част от книжовната лексика: абонат, автор, арка, амортизация, асоциа-
ция, валута, басейн, бижу, гаранция, гарнирам, демокрация, депозит, его-
изъм, клапа, класификация, консорциум, литература, парламент, парти-
да и пр. Други обаче вече са архаизирани: аболирам, амбасада, бандера,
бразирам, бусола ‘компас’, газета, галун, галстук, гауптвахт, дебуше, де-
ранжирам, депутация, экзамен, жамбон, жур-фикс, камбио, comodност,
кулантност, либидинизъм, лоз, лукративен, люстър, митралъоза, мустар-
да, ноторно, октроа, оливен, презумирам, приватен, портъор, прификс,
ривал, солдатин, тацитно, шансонетка, щрафирам. Някои латинизми и
западноевропеизми в съвременния период функционират с променена
форма: малт (сега – малц), мародър (мародер), масцаб (мацаб), матроз

(*матрос*), *мозаика* (мозайка), *партнер* (партньор), *рекомандация* (рекомандация).

Представа за динамиката в чуждата по произход лексика може да даде направената от нас сонда на включените в речника думи под буква М. От описаните от автора общо 204 чуждици с тази начална буква 168 (82,35%) са активни и днес (някои от тях с промени във формата): *мавзолей*, *мавруд*, *магистрат*, *манифестация*, *масивен*, *матура*, *мач*, *мозайка*, *монотеизъм*, *мораториум*, *морфология*, *мотор* и др. Не са част от книжовната лексика 36 думи (17,65%), от които 24 са турцизми/ориентализми (*мазгал*, *маказ*, *макус*, *малджия*, *марангозчия*, *мараиш*, *масал*, *матрапаз*, *махмуз*, *мерджан*, *меситин*, *мутвак*, *муфт* и др.), 4 – гръцизми (*мерудия*, *миндал*, *молепсвам*, *мязам*), 4 – латинизми и западноевропеизми (*менажирам* със значение ‘щадя, закрилям’, *митральоза*, *моралитет*, *мустарда*), 2 – русизми (*медлен*, *менишество*), 1 е заета от румънски (*мамалига*), а за 1 (*мимо*) не е посочен произход.

Наблюденията върху предложените в речника пуристични субституции показват, че при архаизираните чуждици заместването е успешно. То може да е осъществено с домашна дума (*аероплан* – *самолет*, *бандера* – *знаме*, *взятничество* – *подкупничество*, *медлен* – *бавен*, *пасажер* – *пътник*) или (по-рядко) – с друга заемка, утвърдена в речниковия състав: *компас* (ит.) измества *бусола* (ит.), *картечница* (рус.) – *митральоза* (фр.), *горчица* (рус.) – *мустарда* (ит.). Много от активните и днес чужди думи функционират успоредно с равнозначни домашни съответствия, като обикновено помежду им е налице стилистична диференциация по линията книжно – неутрално (*deskриптивен* – *описателен*, *дистанция* – *разстояние*, *елиминирам* – *отстранявам*, *консеквентен* – *последователен*, *латерален* – *страничен*, *лимитативен* – *ограничителен*, *радикален* – *коренен*, *рандеву* – *среща*), или разговорно – неутрално (*курдисвам* – *нагласявам*, *кусур* – *недостатък*). Когато домашното съответствие е дума, която е била в употреба по време на създаването на речника, но днес вече е отпаднала, чуждицата е запазила употребата си: *аудитория* – *слушателство*, *слушалня*, *балерина* – *танцовачка*, *коэффициент* – *числопоказател*, *мародер* – *плячкарь*, *морфология* – *видословие*, *новатор* – *нововъведител*, *оптически* – *очиларски*, *пантеизъм* – *всебожие*, *пацифизъм* – *миролюбство*, *псевдоним* – *лъжеиме*, *сараф* – *разменвач*, *синтаксис* – *словонаредба*, *суфражетка* – *равноправка*, *футбол* – *ритни топка*, *хангар* – *подслонище*, *ютия* – *гладило*. Нито една от предложените от автора пуристични субституции под формата на диалектизъм, архаизъм, старинна дума, историзъм или изкуствено създадено образување не е възприета в книжовния език.

4. Пуристичните практики в речника на Иван Данчов през погледа на българските езиковеди

След публикуването през 1938 г. на правописния речник на Ив. Данчов в културния и специализирания печат излизат положителни отзиви за труда, в които се отбелязва и неговата пуристична насоченост. Така например в неподписано съобщение във в. „Литературен глас“, 1941, бр. 510, стр. 2 се подчертава, че речникът „напълно отговаря на препоръките на Министерството на народното просвещение за изчистване на българския език от чуждиците“. В кратка рецензия за труда, публикувана от Д. Правдолюбов в сп. „Педагогическа практика“, 1938, кн. 6, стр. 341, авторът също обръща внимание на приложението със заменими чуждици.

В десетилетията след Втората световна война, както и в по-късния период, редица езиковеди дават силно критична оценка на труда на Иван Данчов „Чужди думи в българския език. Чуждици, заменими с хубави български думи“. В статия от 1955 г. Любомир Андрейчин подчертава, че наред с „полезни препоръки“ изданието съдържа и множество „крайности“, като обяснява това с шовинистическите нагласи на автора. „В последните години преди 9 септември българският пуризм плати данък на шовинистическата идеология. Засвидетелствувани бяха ярки прояви на неоправданото антагонистическо противопоставяне на „чуждото“ и „родното“. В популярната езикова литература у нас по това време се предлагаше от надъхани с шовинизъм пуристи да бъдат отстранени и заменени с нескръбно изковани заместници (най-често неуместни калки) такива установени думи, вкоренени в международната и нашата употреба, даже и в нашия народен бит, като *астрономия* („звездознание“), *аудитория* („слушалня, слушателство“), *афект* („възбуденост“), *бас* („мъжки нисък глас“), *библиотека* („книговищница“), *биология* („животознание“), *литература* („писменост, книжовност“), *капитал* („главница“), *каруца* („конска кола“), *клиника* („частна болница“), *критика* („преценка“), *мускул* („мишца“), *нация* („народ“), *симфония* („съзвучие“), *таблица* („списък“), *шампион* („борец“), *школа* („училище“), *филология* („езикознание, любословие“), *хигиена* („здравословие“) и др.“, изтъква езиковедът (Андрейчин 1955: 101).

Сходна позиция изразява по-късно и Русин Русинов, който определя Иван-Данчовото „речниче“ като „една от проявите на крайния пуризм по това време“. Ученият коментира: „Наред с някои сполучливи препоръки за замяна на ненужни чужди думи в него [речника от 1944 на Ив. Славянов] се съдържат изключително много думи от международната лексика, за които се иска да бъдат заменени с „наши“, повечето от които са словотворчество на автора, напр.: *автобиография* – „саможивотопис“, *автограф* – „саморъкопис“, *автомат* – „самодвижник“, *имитатор* – „възбуждач“, *акробат* – „въжеиграч“, *ансамбъл* – „единство, цялост“, *арбитър*

– „претец“¹³, помирител“, *арктически* – „северополюсен“, *арсеник* – „мишморка“, астрономия – „звездознание“, *библиотека* – „книговищница“ и мн. други“ (Русинов 1984: 309).

Речникът се определя като „проява на краен пуризм“ също от Стоян Жерев, Валентин Станков и Ралица Цойнска (1989: 184).

Пуристичните опити на Данчов са квалифицирани като проява на шовинизъм и от Михаил Виденов. Макар да не споменава изрично името на автора, езиковедът отправя остри критики към много от предлаганите от него пуристични субституции: „През годините около Втората световна война се надигна нова вълна от пуристични предложения като израз на шовинизма на управляващата върхушка. Измислят се груби неологизми, създават се неподходящи калки, предизвиква се обществено мнение срещу отдавна установили се в нормативния комплекс елементи от чужд характер. Отваря се война на научната терминология в някои области на знанието. Дали българският език би спечелил нещо, ако се откаже от международните термини *астрономия*, предлагано да се замени със *звездознание*; *слушалня*, *слушателство* вм. *аудитория*; *книговищница* вм. *библиотека*; *животознание* вм. *биология*; *шестостенник* вм. *куб*; *дребноглед* вм. *микроскоп*; *ритнитопка* вм. *футбол* и т. н. Нека подчертаем още веднъж, че тези предложения се правят не в епохата на аморфната възрожденска норма, а преди 40–50 години!“ (Виденов 1986: 65–66).

От съвременно гледище бихме могли да кажем, че лексикографският труд на Ив. Данчов заслужава една по-умерена оценка. Независимо от несполучливостта на голяма част от предложените в него пуристични субституции той не би следвало да се определя като проява на краен пуризм и езиков шовинизъм. В словника на правописния си речник от 1938 г., приложение към който е разделът „Чужди думи в българския език“, Ив. Данчов включва множество заглавки от чужд произход, което показва, че авторът не заема крайни позиции и отхвърля като ненужни само тези чужди думи, за които смята, че съществуват подходящи домашни съответствия.

5. Заключение

Макар да е изцяло лична инициатива, опитът на Ив. Данчов за нормиране и кодифициране на конкретни пуристични замествания чрез специален речник е по същество пуристична интервенция. Лексикографският проект на Данчов обаче не постига желаните цели и не оказва съществено влияние за ограничаване на употребата на чуждици в българската речева практика. Това се дължи основно на обстоятелството, че възприетата от

¹³ В текста на Русинов е допусната грешка. Думата в речника е *третеец*.

автора стратегия не е съобразена с тогавашната социолингвистична ситуация в България. В междувоенния период както във филологическите среди, така и в българското общество като цяло се проявяват нагласи за по-голяма толерантност към чуждоезиковите лексикални елементи (Колева-Иванова 2019). Осъзнава се, че в една вече изградена и пълноценно функционираща книжовноезикова формация заемките в повечето случаи допринасят за обогатяване на лексикалния състав, за семантичното специализиране и стиловата диференциация на изразните средства, както и за разширяване на синонимните ресурси. В условията на продължаваща интернационализация и интелектуализация на лексиката ясно заявената пуристична насоченост на изданието на Иван Данчов, в което се залага до голяма степен на характерния за една отминала епоха етнографски тип „чистачество“, влиза в противоречие с тези по-толерантни нагласи.

От друга страна, много от предлаганите пуристични субституции се основават не толкова на научен подход, колкото на субективни виждания. В много случаи авторът прави опити и за изкуствено създаване на думи като заместители на чуждиците, но тези опити остават неуспешни и нито един от изкованите от него неологизми не успява да се наложи.

Независимо от своите несъвършенства „Чужди думи в българския език. Чуждици, заменени с хубави български думи“ с автор Иван Данчов заема специално място в историята на българската лексикография като единствен през XX в. опит за създаване на речник с пуристична насоченост. Наред с това трудът споделя някои особености както на речник на чуждите думи, така и на тълковен и синонимен речник (без поначало да има такива претенции), което го прави интересен обект и за по-нататъшни изследвания.

ИЗТОЧНИЦИ

- Богоров, Иван 1869. *Френско-български и българско-френски речник. Част I. Френско-българска част*. Виена: Книгопечатница Л. Соммерова.
- Братя Славянови 1945. *Правописен речник на българския книжовен език. Речник за правилно писане и говорене*. София: Ст. Атанасов.
- Младенов, Стефан 1932. *Речник на чуждите думи в българския език: с обяснения за произхода и състава им*. София: Хемус.
- Младенов, Стефан 1941. *Етимологически и правописен речник на българския език*. София: Хр. Г. Данов.
- Речник на българския език* 1993. Т. VII. София: Издателство на БАН.
- Романски, Стоян, 1933. *Правописен речник на българския книжовен език. С посочване изговора и ударението на думите*. София: Казанлъшка долина.

- Славянов, Иван Г. 1944. *Чужди думи в българския език. Чуждици, заменени с хубави български думи*. София: Ст. Атанасов.
- Славянов, Иван Г. Д. 1938. *Правописен речник на българския книжовен език. Правила, речник, ударения и произход на думите за правилно писане и говорене. Приложение: Излишни чуждици, които могат да се заменят с хубави български думи*. София: Ст. Атанасов.
- Филипова-Байрова, Мария, Симеон Бояджиев, Елена Машалова, К. Костов, 1982. *Речник на чуждите думи в българския език*. София: БАН.

ЛИТЕРАТУРА

- Андрейчин, Любомир, 1955. Чуждите думи и борбата за чистота на националния език. *Език и литература* 1–2, 96–125.
- Андрейчин, Любомир 1986. *Из историята на нашето езиково строителство*. 2. изд. София: Народна просвета.
- Буров, Стоян 2013а. Братя Данчови – дейци на българския език, литература и култура. В: *Научни изследвания в чест на доц. д-р Иванка Попова-Велева*. Велико Търново: Ивис, 98–123.
- Буров, Стоян 2013б. Иван Г. Данчов за чуждите думи в българския език. *Българска реч* 1, 32–43.
- Буров, Стоян, 2021. *От наследството на Българското книжовно дружество до съвременната българска лингвистика. Очерци и бележки по история на българското езикознание*. Велико Търново: ИВИС.
- Виденов, Михаил 1986. *Норма и реч*. София: Народна просвета.
- Жерев, Стоян, Валентин Станков, Ралица Цойнска 1989. *История на българския книжовен език. Учебник за 11. и 12. клас на Националното средно училище по култура*. София: Народна просвета.
- Колева-Иванова, Камелия 2017. От пуризм към теория на езиковата култура. В: Е. Търпоманова, Кр. Алексова (съст.). *Надмощие и приспособяване. Том II. Езиковедски четения*. София: Факултет по славянски филологии, СУ „Св. Климент Охридски“.
- Колева-Иванова, Камелия 2019. *Българският пуризм от Освобождението до Втората световна война (1878 – 1939 г.)*. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“.
- Кювлиева-Мишайкова, Веса 1997. *Българското речниково дело през Възраждането*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“.
- Москов, Моско 1958. *Борбата против чуждите думи в българския книжовен език*. София: БАН.
- Москов, Моско 1976. *За чист български език*. София: Народна просвета.
- Николова, Надка 2014. Първи прояви на пуризм в България. В: *Годишник на Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“*. Факултет

по хуманитарни науки. Т. 25А. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 34–45.

Николова, Надка 2016. *Пуризмът в епохата на Българското възраждане*. Шумен: Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“.

Русинов, Русин 1984. *История на новобългарския книжовен език*. София: Наука и изкуство.

Теодоров-Балан, Александър 1956. *Български записи с език, книжнина и общество*. София: Наука и изкуство.

Диана Благоева

Институт българского языка БАН, София

ПУРИСТИЧЕСКИЕ ПРАКТИКИ В БОЛГАРСКОЙ ЛЕКСИКОГРАФИИ
В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XX ВЕКА
(О СЛОВАРЕ «ИНОСТРАННЫЕ СЛОВА В БОЛГАРСКОМ ЯЗЫКЕ»
АВТОРСТВА ИВ. Г. СЛАВЯНОВА)

Резюме

В статье рассматривается изданный в 1944 г. словарь «Иностранные слова в болгарском языке» авторства Ивана Данчова (под псевдонимом Ив. Г. Славянов), являющийся единственной в XX веке попыткой создания словаря болгарского языка с пуристической направленностью. Описывается состав словаря. Анализируются предложения по замене ненужных заимствований на родные соответствия, среди которых наряду со стилистически нейтральной лексикой встречается немало диалектизмов, архаизмов, историзмов или искусственно созданных слов. Пуристический подход в словаре вступает в противоречие с проявляющимися в болгарском обществе в конце межвоенного периода настроениями к более терпимому отношению к лексическим элементам иностранного происхождения. Это обстоятельство, а также неудачный характер большей части предложенных пуристических замен, являются основной причиной того, что лексикографический проект Ив. Данчова не достиг желаемых целей и не оказал существенного влияния на устранение иностранных слов из речевого употребления. Во второй половине XX века словарь оценивался очень критично болгарскими лингвистами и часто приводился как пример крайнего пуризма и языкового шовинизма. С современной точки зрения эти оценки следует пересмотреть, учитывая, что автор словаря всё же не занимал крайние позиции и выступал против употребления только тех иностранных слов, для которых существуют подходящие родные соответствия.

Ключевые слова: пуризм, лексикография, искусственное создание новых слов, болгарский язык.